Downloaded from jhre.ir at 9:46 +0330 on Tuesday September 22nd 2020

طبقه‌بندی و تحلیل معماری دَستکند در شهرستان مراغه

سعید ستارنژاد*، کریم حاجی‌زاده**، رضا رضالو***، اسماعیل معروفی‌اقدم****

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۸/۱۰/۲۳
تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۹/۰۵/۰۵

چکیده
فضاهای دَستکند گونه خاصی از معماری است که در آن مصالحی برای تولید فضا استفاده نمی‌شود و با کاست توده‌های صخره‌ای توسط انسان از بستر زمین و صخره، فضا ایجاد می‌شود. در مناطق مختلفی از کشور تاکنون شمار زیادی از فضاهای دستکند شناسایی و معرفی شده است. شهرستان مراغه واقع در دامنه‌های جنوبی کوهستان سهند یکی از مناطق مستعد برای این‌گونه معماری می‌باشد. براساس پیمایش میدانی مشخص شد در محدوده شهرستان مراغه فضاهای دستکند متنوعی باقی‌مانده است؛ که بررسی و مستندنگاری آن‌ها ارزشمند می‌باشد و علاوه‌براین، نتایج این پژوهش می‌تواند الگوی مطالعات بعدی آثار معماری دستکند سایر روستاهای دامنهٔ کوهستان سهند گردد. بررسی‌ها نشان می‌دهد با وجود تنوع و تعداد نسبتاً زیاد فضاهای دستکند صخره‌ای در برخی از روستاهای این منطقه، تاکنون مطالعات کاملی در مورد آن‌ها صورت نگرفته است؛ بنابراین فضاهای دستکند این منطقه کمتر شناخته‌شده و اقدامی جهت ثبت این آثار فاخر در فهرست آثار ملی کشور نشده است؛ برهمین‌اساس این پژوهش ضمن شناسایی، معرفی و تبیین ویژگی‌های فضاهای دستکندِ این منطقه، به عامل شکل‌گیری این فضاهای معماری نیز پرداخته است؛ بنابراین در کنار روش میدانی جهت ثبت، ضبط و توضیح وضعیت کنونی، از مطالعات اسنادی و براساس روش توصیفی – تحلیلی، برای شناخت عامل شکل‌گیری معماری دستکند شهرستان مراغه استفاده شده است؛ همچنین از سیستم اطلاعات جغرافیایی (GIS) نیز برای شناخت الگوی توزیع فضاهای دستکند روستاهای مراغه بهره گرفته شد.
نتایج پژوهش نشان داد که آثار دستکند روستاهای مراغه براساس ریخت‌شناسی در قالب‌های سطحی و زیرسطحی قابل دسته‌بندی هستند؛ همچنین ازلحاظ گونه‌شناختی و تقسیم‌بندی ماهیت کاربری دارای استفاده‌های مختلفی، از قبیل الف) سکونتگاهی، ب) آیینی – مذهبی، ج) استحفاظی، د) عام‌المنفعه است. هم‌اکنون بسیاری از این فضاهای دستکند صخره‌ای دچار ویرانی شده و کاربری اولیه خود را از دست داده‌اند و بیشتر در قالب فضاهای انباری و نگهداری احشام مورداستفاده قرار می‌گیرند.

کلمات کلیدی: شهرستان مراغه، معماری دستکند، عامل شکل‌گیری، طبقه‌بندی.

* دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل. saeidsattarnejad@yahoo.com
** دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل.
*** دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل.
**** دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل.
این مقاله مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد رشته باستان‌شناسی اینجانب سعید ستارنژاد است؛ که در دانشگاه محقق اردبیلی دفاع شده است.

Downloaded from jhre.ir at 9:46 +0330 on Tuesday September 22nd 2020

مقدمه

فضاهای دَستکند گونهٔ خاصی از معماری است که در آن مصالحی برای تولید فضا استفاده نمی‌شود و با زدودن توده‌های صخره‌ای توسط انسان از بستر کوه و سنگ، فضا ایجاد می‌شود (ستارنژاد و همکاران، ۱۳۹۷: ٦۰). این معماری در هر منطقه به دلایل اقلیمی و شرایط زیست‌محیطی دارای ویژگی‌های خاص و منحصربه‌فردی است (محمدی‌فر و همتی ازندریانی، ۱۳۹۵: ۹۸). هر بنای دستکند براساس زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی، تاریخی و کالبدی اقلیمی و شرایط خاص آن ناحیه (باصفا و همکاران، ۱۳۹٦: ۳۸) و مطابق با نیازهای ساکنان شکل می‌گیرد (Emge,1992 :4).

شهرستان مراغه در پهنه جغرافیایی شمال‌غرب ایران علاوه بر دارا بودن آثار تاریخی متعدد از دوره‌های مختلف دارای تعدادی محوطه دستکند نیز هست. بهره‌برداری از معماری بومی متکی به زیست‌محیط در شهرستان مراغه، بنا به شواهد موجود از دیرباز موردتوجه جوامع انسانی این ناحیه قرار گرفت و بنابر نیازهای ساکنان این منطقه، فضاهای دستکند در بستر زمین و صخره با کاربری‌های متنوع ایجاد شده است؛ بنابراین در این پژوهش کوشش شده با استفاده از مطالعات باستان‌شناسی و معماری پس از معرفی فضاهای دستکند مراغه به تشریح عامل شکل‌گیری، ویژگی کلی فضاها و دوره استفاده آن پرداخته شود. انجام این پژوهش درصدد پاسخ‌گویی به این پرسش‌های بنیادی است که: گونه‌شناختی و طبقه‌بندی معماری دستکند شهرستان مراغه در قالب کدام زمینه‌هاست؟ ویژگی عمومی فضاهای دستکند شهرستان مراغه چیست؟ همچنین هدف از این پژوهش، مطالعه، تحلیل گونه‌شناختی و طبقه‌بندی فضاهای دستکند مذکور است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر به شیوه توصیفی ـ تحلیلی و گردآوری داده‌ها به روش کتابخانه‌ای و براساس مطالعات میدانی است؛ نگارندگان امیدوار هستند با استناد به نتایج حاصل از پژوهش‌های میدانی صورت‌گرفته در سطح شهرستان و همچنین با تکیه‌بر مطالعات کتابخانه‌ای پیرامون آثار دستکند بتوانند به پرسش‌های مطرح در خصوص این معماری پاسخ منطقی و مستدلی ارائه دهند.

پیشینه پژوهش

نزدیک به چندین دهه از پژوهش‌ها و مطالعات معماری صخره‌ای در ایران می‌گذرد و در این راستا افراد زیادی به معرفی، بررسی‌های میدانی، توصیف و گونه‌شناختی این دسته از آثار پرداخته‌اند؛ ازجمله این افراد می‌توان به باستان‌شناسان و پژوهشگران خارجی همچون اشتاین (Stein,1936)، هرتسفلد (Herzfeld,1941)، ترومپلمن (ترومپلتن، ۱۳۷۲)، واندنبرگ (واندنبرگ، ۱۳۸۷)،کلایس (Kleiss, 1973,1969,...)، وارویک بال (Ball,1986) و فون گال (Von Gall,1966) اشاره کرد. بهمن کارگر، علی‌اکبر سرفراز، جواد شکاری نیری، غلامعلی حاتم و غیره از پژوهشگران ایرانی در بررسی شماری از معماری صخره‌ای ایران هستند. سفرنامه‌های تاریخی نیز اطلاعات باارزشی درباره برخی از فضاهای دستکند ارائه داده‌اند؛ به‌طوری‌که نخستین اشاره به فضاهای دستکند مراغه مربوط به منابع مکتوب تاریخی است (نک. به ستارنژاد و همکاران، ۱۳۹۷: ۷۷).

نخستین پژوهش علمی در زمینه معماری دستکند در شهرستان مراغه به دهه ٤۰ و ۵۰ خورشیدی برمی‌گردد. در این سال‌ها مطالعاتی توسط باستان‌شناسان ایرانی و غیر ایرانی انجام شده است؛ ازجمله مطالعات سیف‌الله کامبخش‌فرد (۱۳٤٦)، پرویز ورجاوند (۱۹۷۵)،

Downloaded from jhre.ir at 9:46 +0330 on Tuesday September 22nd 2020

عبدالعلی کارنگ (۱۳۵۱)، وارویک بال (۱۹۷۶،۱۹۷۹)، ولفرام کلایس (۱۹۷۳،۱۹۶۹)، جواد شکاری‌نیری (۱۳۷۲؛ ۱۳۸۵) است؛ که اطلاعات دربارهٔ فضاهای دستکند تپهٔ رَصدخانه، مجموعه دستکند اِمامزاده مَعصوم روستای وَرجُوی و مجموعه صخره‌ای گؤیجه قَلعه ارائه داده‌اند. در سال‌های اخیر نیز مطالعاتی توسط پژوهشگران مختلف صورت گرفت که عمده اطلاعات این پژوهشگران متکی به فعالیت‌های محققان پیشین بوده است و نتایج جدید ارائه نکرده‌اند.

موقعیت جغرافیایی و زمین‌شناسی شهرستان مراغه

شهرستان مراغه در استان آذربایجان‌شرقی و دامنهٔ جنوبی کوه سهند قرار گرفته است (سرور و نعمتی، ۱۳۹۶: ۱). براساس تقسیمات کشوری، شهرستان مراغه دارای دو بخش (مرکزی و سَراجو) و شش دهستان می‌باشد (مروارید، ۱۳۷۲: ۲)، (تصویر شماره ۱).

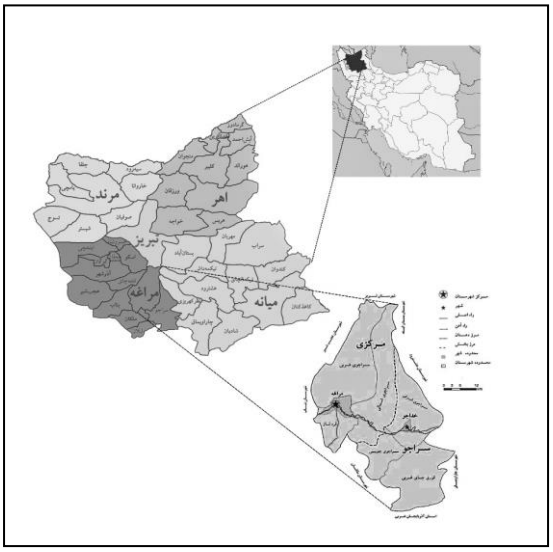

ت ۱. موقعیت جغرافیایی شهرستان مراغه (مأخذ: نگارندگان ۱۳۹۸).

روستاهای این شهرستان در دو توپوگرافی متفاوت کوهستانی و دشتی شکل گرفته‌اند. روستاهای نیمه شمالی به‌دلیل قرارگیری در دامنهٔ جنوبی کوهستان سهند عموماً به‌صورت روستاهای پلکانی بوده و روستاهای نیمه جنوبی شهرستان به‌واسطه قرارگیری در ادامه دشت هموار بناب، جزء روستاهای دشتی استان محسوب می‌شوند (خاماچی، ۱۳۷۰: ٤٥٩).

از نظر زمین‌شناسی این منطقه شامل دامنه‌های جنوبی کوه آتش‌فشانی سهند است (سرور و نعمتی، ۱۳۹٦: ٤). این کوه آتش‌فشانی از گونهٔ چینه‌ای بوده که بر روی سنگ‌های آتش‌فشانی و آذرآواری به رنگ سیاه و ترکیب آندزیت بازالت با سن میوسن قرار گرفته است؛ بنابراین مهم‌ترین علل شکل‌گیری فضاهای معماری سهل‌الوصول بودن حفاری و ایجاد فضا در داخل صخره‌ها به‌واسطهٔ خواص نسبتاً ضعیف توف‌ِسازند اصلی است، به‌نحوی‌که این سنگ میانگین تخلخل بالایی (۲۵ تا ٤۰٪) دارد و به همین واسطه به آن «پوک سنگ» یا «کف‌سنگ» نیز گفته می‌شود (رازانی و همکاران، ۱۳۹۵: ٤٥). واحدهای سنگی در این منطقه با الگوی مشخصی جای‌گیری کرده‌اند، به‌طوری‌که سنگ‌های پیرو کلاستیک و اپی‌کلاستیک با ضخامت قابل‌توجه و رخسارهٔ انفجاری در شروع فوران‌ها با سن میوسن فوقانی را قطع کرده است و یا با مرز دگر شیبی زاویه‌دار بر روی آن‌ها قرار دارند (پیرمحمدی علیشاه، ۱۳۹۰: ٦).

معماری دَستکند مراغه

معماری دستکند در شهرستان مراغه تاکنون کمتر موردمطالعه قرار گرفته و شناخت پژوهشگران از فضاهای دستکند این شهرستان محدود به فضاهای دستکند اِمامزاده مَعصوم وَرجُوی (1975, Vardjavand؛ ستارنژاد و همکاران، ۱۳۹۹)، تپهٔ رَصدخانه (Kleiss, 1969:51؛Ball, 1976:137-138؛ ستارنژاد و همکاران، ۱۳۹۷) و گؤیجه‌قَلعه (Kleiss,1973)، است؛ بااین‌حال بر اساس بررسی و

Downloaded from jhre.ir at 9:46 +0330 on Tuesday September 22nd 2020

مطالعات انجام‌شده در این پژوهش، معماری دستکند در این منطقه از تنوع زیاد (ستارنژاد و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۷۸) و پیشینه تاریخی برخوردار است (Sattarnejad et al,2020). این معماری در مراغه بیشتر با اصطلاح «کؤهول» شناخته شده و بخشی از معماری بومی منطقه است. واژهٔ کؤهول به معنای غار و خانهٔ زیرزمینی بوده (زارع شاهمرسی، ۱۳۸۷: ۸۷۳) و عموماً به فضاهایی اطلاق می‌شود که توسط انسان و مطابق با نیازهایش در بستر صخره و زمین با ابزارآلات فلزی حفر شده که از ضرورت‌های هر روستایی داشتن یک واحد کؤهول است (خاماچی، ۱۳۶۸: ۱۶۸)؛ بنابراین هم‌زمان با شکل‌گیری روستاهای این ناحیه، فضاهای دستکند متناسب با نیازهای خانوارها ایجاد شده است؛ برهمین اساس نام جای برخی از روستاهای این محدوده نیز متأثر از معماری دستکند (کؤهول/ غار) است؛ ازجمله روستای کُهلان، کهی، کهجوق و آغجا کؤهول اشاره کرد (تصویر شماره ۲).

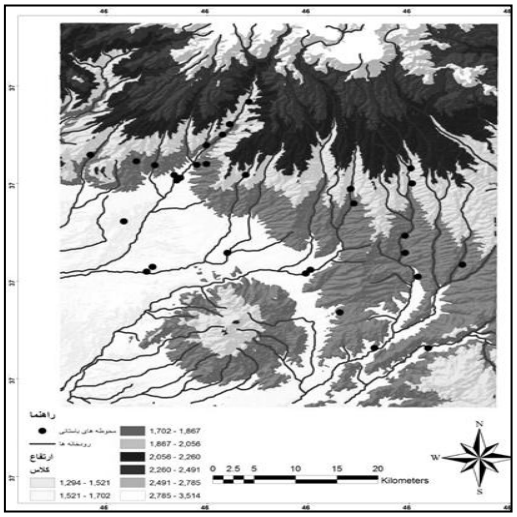

ت ۲. موقعیت معماری دستکند در منطقه مراغه براساس زیست‌پذیری و ارتفاع، ترسیم با استفاده از روش GIS (مأخذ: نگارندگان ۱۳۹۸).

بررسی عوامل شکل‌گیری و کاربری فضاهای دَستکند در مراغه

در شکل‌گیری معماری دستکند عوامل مختلف تأثیرگذار بوده است که بایستی در پیدایش این معماری به شرایط جغرافیایی و اقلیمی در بستر اوضاع فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی آن منطقه پرداخته شود (محمدی‌فر و همتی‌ازندریانی، ۱۳۹۵: ۱۰۰) برهمین‌اساس می‌توان عوامل شکل‌گیری معماری دستکند در مراغه را به شرح زیر عنوان کرد:

تأثیر عامل اقلیمی و جغرافیایی در شکل‌گیری فضاهای دستکند در مراغه

معماری دستکند در شهرستان مراغه همانند سایر مناطق دنیا تابع عوامل جغرافیایی و اقلیمی می‌باشد. روستاها در این نواحی عموماً در ارتفاع ۱۹۰۰ – ۱۵۰۰ متری از سطح دریا واقع شده‌اند که در این مناطق توپوگرافی زمین عموماً ناهموار و کوهستانی است (مروارید، ۱۳۷۲: ۱۰). در روستاهای این نواحی فضای محدود جهت ایجاد مسکن وجود دارد؛ بنابراین منازل روستایی در دامنه تپه‌ها به‌صورت پلکانی دَست‌ساخت یا در بستر زمین به گونهٔ دَستکند و ترکیبی (دستکند–دَست‌ساز) شکل گرفته‌اند. ساکنان با تراش صخره‌ها و حفر بستر زمین در دامنهٔ تپه و دره‌های کوهستان سهند فضاهای موردنیاز جهت سکونت و نگهداری دام را فراهم کرده‌اند. در این محیط تلفیق بین کالبد مسکونی و رفتار انسان پدید آمده و درواقع این معماری حاصل زیست انسان در مناطق کوهستانی سهند می‌باشد؛ بنابراین بوم و جغرافیا عامل جبری در شکل‌گیری نوع خاص از معماری در بستر زمین و صخره در این منطقه شده است.

Downloaded from jhre.ir at 9:46 +0330 on Tuesday September 22nd 2020

تأثیر عوامل انسانی در شکل‌گیری فضاهای دَستکند در مراغه

سنگ‌های آتش‌فشانی قابل حفاری دامنه‌های سهند بستر شکل‌گیری فضاهای دستکند است؛ بااین‌حال وجود شرایط اجتماعی، دینی، سیاسی و حتی اقتصادی مراغه در دوره‌های مختلف تاریخی باعث شکل‌گیری فضاهای دستکند متناسب با نیازهای جوامع انسانی ساکن این نواحی شده است

ویژگی عمومی آثار دَستکند مراغه

جنس سنگ (شناخت دانش بستر): فضاهای دستکندِ مراغه در مناطقی تراشیده شده‌اند که سنگ‌ها از سختی کمتری برخوردار بوده و عموماً از نوع توف‌های آتش‌فشانی پوک هستند. این سنگ‌ها که در اصطلاح محلی به آن‌ها «کیران» یا «کپیر» گفته می‌شود به‌راحتی با ابزارآلات فلزی حفاری می‌شوند. لذا طراحان این فضاهای دستکند براساس تجربه این دانش (دانش مکان‌یابی و شناخت بستر) را کسب کرده‌اند؛ که جنسیتی از صخره را انتخاب نمایند که پس از تراش و حفر در مقابل نیروهای وارده مقاومت کافی و قابلیت حفاری داشته باشد.

موقعیت قرارگیری: فضاهای دستکند در نواحی ایجاد شده‌اند که مؤلفه‌های همچون منظر، امنیت، دسترسی به منابع آب، راه ارتباطی و مراتع قابل‌کشت و چرای دام را نیز در برمی‌گیرد؛ بنابراین بیشتر فضاهای دستکند مراغه به جزء برخی از فضاهای استحفاظی به منابع آب و راه‌های ارتباطی (ایل‌راه) دسترسی لازم دارند. این فضاهای دستکند به‌صورت افقی و عمودی در بستر زمین و صخره‌ها تراشیده شده‌اند و راه دسترسی به آن‌ها از طریق پله، رمپ یا راه‌روهایی امکان‌پذیر است (اشرفی، ۱۳۹۰: ۲۸). در این فضاها ارتباطات و سیرکولاسیون معمولاً تحت تأثیر مکان‌یابی ساخت است. این مکان‌یابی به‌گونه‌ای صورت می‌پذیرفته که تا حد امکان تعداد ورودی‌ها به فضاهای دستکند محدود باشد تا ازلحاظ امنیتی - حفاظتی قابلیت دفاع بیشتری داشته باشد.

روش حفاری: کار حفاری فضاهای دستکند شهرستان مراغه براساس نوع کاربری فضاها متفاوت از همدیگر است. فضاهای شاخص و فاخر همچون بناهای آیینی - مذهبی که در آن‌ها عناصر معماری و تزیینی از قبیل کتیبه، طاقچه، مقرنس‌کاری، گوشه‌سازی و قاب‌سازی درگاه‌ها اجرا شده است؛ از روش حفاری ظریف بهره برده‌اند. در این روش به‌صورت محدود و با ابزارهایی سبک همانند تیشه استفاده کرده‌اند مانند فضاهای دستکند امامزاده معصوم، کؤهولو مچید قشلاق. در فضاهای دستکند که عموماً فاقد هرگونه عناصر تزیینی بوده از روش حفاری توده‌ای بهره گرفته شده است. در این روش ساده با استفاده از تیشه‌ها و کلنگ‌های سنگین با ضربات متوالی با زاویه حدود ٤٥ درجه از سمت بالا به پایین از توده سنگی قطعات ریزی آرام‌آرام جدا شده و کار به‌صورت پیوسته ادامه پیدا می‌کند تا فضای لازم حفاری شود (منگلی و همکاران، ١٣٩٦: ٧٩١) همچون فضاهای دستکند آلماچوان، بیانلوجه، یای‌شهر، اوزبک و غیره اشاره کرد.

ویژگی‌های طراحی و ساختاری (دستکند-دست‌ساز): انتخاب اندازه فضاها و ورودی‌ها براساس نیازهای انسانی ایجاد شده‌اند. این فضاها براساس ماهیت کاربری از ابعاد و اندازه‌های مختلفی برخوردارند. معماران این آثار در بیشتر فضاها از ورودی‌های کوچک و کم‌عرض استفاده نموده تا بدین طریق تبادلات حرارتی را کاهش و آن را به حداقل برسانند. در این فضاها چیدمان فضایی نیز متأثر از کاربری آثار متفاوت است. بیشتر فضاهای دستکند از

Downloaded from jhre.ir at 9:46 +0330 on Tuesday September 22nd 2020

عناصر درونی مختلف تشکیل شده که فضای اصلی کارکرد اتاق نشیمن داشته و فضاهای جانبی به‌منظور انباری، آشپزخانه، صندوق‌خانه و غیره ایجاد شده‌اند که به‌وسیله راه‌رو و درگاه‌هایی با فضای اصلی در ارتباط است. درب‌های ورودی فضاها اکثراً از جنس چوب ساخته شده‌اند که در سال‌های اخیر همانند روستای کندوان تعداد بسیار کمی از آن‌ها تبدیل به درب‌های آهنی شده‌اند (گرجی مهلبانی و سنائی، ۱۳۸۸: ١٤).

طراحی و ساختاری برخی از فضاهای دستکند در مراغه همراه با مداخلات جدیدی بوده است؛ به‌طوری‌که در این فضاهای دستکند مصالح متفاوت (آجر، قلوه‌سنگ، بلوک) از جنس بستر جهت تقسیم فضای داخلی به بخش‌های مختلف استفاده شده است. این ترکیب ساخته‌شده را می‌توان با عنوان دستکند – دست‌ساز نام برد. نمونه‌های از این فضاهای را در روستای خَطَب، آلماچوان، اُزبک، کُهلان، احمدآباد می‌توان مشاهده کرد.

آسایش حرارتی ایجاد شده توسط فضاهای دستکند:

ذات معماری دستکند به‌دلیل قرارگیری در بستر سنگ و زمین سبب کاهش میزان تبادلات حرارتی مابین فضای داخل و بیرون می‌شده است. رده حرارتی درون این بناها تابع تغییرات کمی بوده و تقریباً یکنواخت است (منگلی و همکاران، ١٣٩٦: ٧٩٥). در این فضاهای دستکند اینرسی حرارتی و یا به عبارتی قابلیت کلی زمین در ذخیره کردن انرژی و جذب آن بسیار بالاست و این مسئله نوسان دما و بار گرمایی – سرمایی در فضاهای دستکند را به حداقل می‌رساند؛ همچنین فضاهای دستکند به‌دلیل ضخامت زیاد جداره‌های خود نیز کمترین تبادل حرارتی با محیط بیرون را دارد؛ به‌طوری‌که از ویژگی‌های فضاهای دستکند (غار) داشتن هوای خنک در تابستان و هوای گرم در زمستان می‌باشد که با کمترین میزان انرژی قابلیت رسیدن به محدوده آسایش را دارند؛ بنابراین فضاهای دستکند که در بستر زمین و صخره حفر شده‌اند، به‌طور طبیعی و بدون استفاده از عناصر دیگری، در فصول سرد سال، گرم و در فصول گرم سال، خنک بوده (آزاد و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۰۱) و به نوعی این‌گونه معماری را می‌توان معماری زمین گرمایی نامید؛ به‌طوری‌که با قرار گرفتن در دل صخره‌ها موجب کاهش نوسانات شده و گرمایش و سرمایش ساختمان را در فصول سال تأمین می‌کند.

گونه‌شناسی معماری دستکند در مراغه براساس ریخت‌شناسی (سطحی و زیرسطحی)

هر یک از فضاهای دستکند در مراغه براساس شناخت نوع بستر طبیعی، موقعیت آن، نحوه پیشروی درون بستر و دسترسی به فضاها از گونه‌های مختلف تشکیل شده‌اند که در یک تقسیم‌بندی کلی، می‌توان دو گونه از معماری دستکند در مراغه ارائه کرد. گونه نخست شامل فضاهای دستکند سطحی (افقی) است. در این‌گونه فضاها ابتدا فعل کندن به‌صورت افقی انجام می‌شود، چراکه دسترسی به مجموعه از سطح زمین یا سطحی بالاتر از زمین انجام می‌گیرد و عموماً فضاها از عمق کمتری برخوردارند؛ مانند فضاهای دستکند روستای آشان به تازه‌کند قشلاق، ساری‌قَیه، دلیکی داش مُغانجیق، قیرخ کؤهول کهجوق و غیره را نام برد.

گونهٔ دوم فضاهای زیر سطحی یا فضاهای دستکند عمودی است. این فضاها در زیر تراز افقی و داخل لایه‌های زمین ایجاد شده‌اند. راه دسترسی به آن‌ها برخلاف فضاهای سطحی از روی زمین یا سطح نبوده بلکه به‌وسیله رَمپ، پله یا چاه امکان‌پذیر است؛ مانند فضاهای دستکند «یئدی قویو» روستای کرمجوان،

Downloaded from jhre.ir at 9:46 +0330 on Tuesday September 22nd 2020

امامزاده معصوم ورجوی و غیره اشاره کرد. این آثار عموماً از طرح‌های متنوعی برخوردارند و پهنای وسیع‌تری نیز دارند. در ارتباط با این فضاهای دستکند باید اضافه نمود که این گروه از آثار از نظر ساخت نیز به دو گروه الف) کاملاً دستکند، ب) آثار ترکیبی دستکند و دست‌ساز تقسیم می‌شوند. در فضاهای کاملاً دستکند، کل فضای معماری در دل صخره کنده شده و الحاقاتی به معماری صخره‌ای به کمک مصالح دیگر بدان اضافه نگردیده است. درصورتی‌که در فضاهای ترکیبی، علاوه بر اینکه فضا در دل صخره‌های طبیعی کنده شده، الحاقاتی نیز به‌صورت معماری دست‌ساز، بدان‌ها اضافه شده است.

طبقه‌بندی معماری دستکند در مراغه براساس ماهیت کاربری

مطالعات معماری دستکند در نواحی روستایی شهرستان مراغه منجر به شناسایی گونه‌های مختلفی از فضاهای دستکند شد. این فضاهای دستکند با توجه به نوع کاربری و درنتیجه ماهیت کارکردی آن، اجزاء، حجم و تناسبات خاص خود را دارد. ویژگی‌های طبیعی زمین و پدیده‌های وابسته به آن و با در نظر داشتن نیازهای جوامع انسانی باعث به وجود آمدن گونه‌های مختلف معماری دستکند در نواحی مختلف روستایی شهرستان مراغه شده است. براساس مطالعات صورت‌گرفته در این پژوهش، فضاهای دستکند شناسایی‌شده در روستاهای مراغه را ازلحاظ گونه‌شناسی کاربری به ٤ دسته مجزا تقسیم‌بندی نمود. گونه‌های شناخته‌شده عبارت‌اند از: ۱) معماری دستکند سکونتگاهی، ۲) معماری دستکند آیینی – مذهبی، ۳) معماری دستکند استحفاظی، ٤) معماری دستکند عام‌المنفعه (نمودار شمارهٔ ۱).

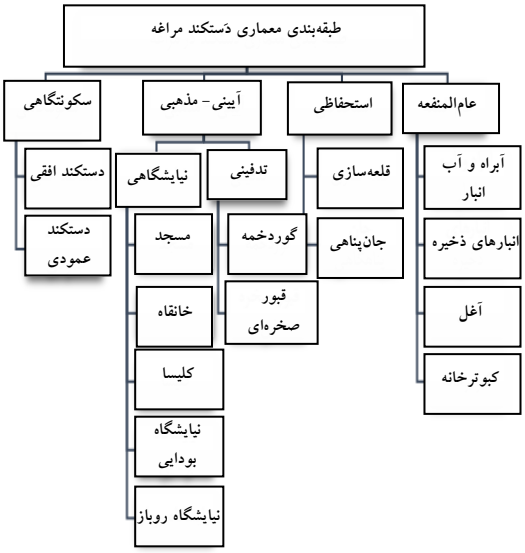

ن ۱. طبقه‌بندی معماری دَستکند مراغه (مأخذ: نگارندگان ۱۳۹۸).

معماری دستکند با کاربری سکونتگاهی

نخستین نمونه از فضاهای دستکند در روستاهای دامنه کوهستان سهند، کاربری مسکونی – استقراری داشته است. این فضاها از نظر تعداد و پراکنش در سطح روستاهای مراغه، بیشترین گونه بوده و عموماً در بستر سنگ‌های آذرآواری و توف‌های آتش‌فشانی کوهستان سهند ایجاد شده‌اند. فضاهای دستکند مسکونی براساس نیاز خانوارها از وسعت متفاوتی برخوردارند. در این فضاها انتخاب وسعت داخلی فضاها و ورودی‌ها براساس اندازه بدن انسان و گاهاً احشام بوده است. در این فضاهای سکونتگاهی قسمت جلویی به‌عنوان اتاق خواب، نشیمن و قسمت‌های عقبی به‌عنوان آغل مورداستفاده قرار می‌گیرد (پورمحمدی و نصرالله‌زاده، ۱۳۹۲: ٨٤). هم‌جواری انسان و حیوان در داخل فضاهای دستکند مناطق سردسیر از نظر تأمین امنیت دام و انرژی گرمایشی بسیار مهم بوده است. برخی نمونه‌های جالب‌توجه معماری روستایی دستکند مراغه

Downloaded from jhre.ir at 9:46 +0330 on Tuesday September 22nd 2020

عبارتند از: روستای خَطب، بیانلوجه، آلماچوان، کُهلان، کهی، اوزبک، کؤهول نو آشان و غیره است. روستاهای مذکور ازلحاظ ریخت‌شناسی معماری در قالب گونه روستاهای دستکند زیر سطحی هستند و امروزه در زیر منازل مسکونی روستاییان قرار گرفته‌اند.

روستاهای دستکند فوق از ویژگی‌های مشترک برخوردارند ازجمله: ۱) عموماً در ارتفاع ۱۹۰۰-۱۵۰۰ متری از سطح دریا واقع شده‌اند، ۲) در نواحی کوهستانی مراغه و نزدیک دامنه‌های جنوبی کوهستان سهند ایجاد شده‌اند. در این نواحی توف آتش‌فشانی سهند بستری مناسب جهت تراش سنگ‌ها ایجاد کرده است، ۳) توپوگرافی ناهموار زمین باعث شکل‌گیری روستاهای پلکانی دست‌ساز و دستکند در دامنه کوه و تپه‌ها شده است، ٤) فضاهای دستکند از نظر ریخت‌شناسی در دو قالب زیر سطحی و روی سطحی می‌باشد، ٥) پلان مشترک فضاهای دستکند به‌صورت مستطیل و بیضی‌شکل است، ٦) فضاهای دستکند مسکونی عموماً به‌صورت تک و گاهاً دو اتاقه ایجاد می‌شدند و دیواره‌های فضاها غالباً فاقد هرگونه عناصر تزیینی است. در دیواره‌ها فضاهای به‌عنوان فضای انباری که در اصطلاح به آن «کندی» گفته می‌شد (شاهمرسی، ۱۳۸۷: ۸۵۲) جهت نگهداری لوازم موردنیاز ساکنان تعبیه شده است. ۷) فضاها فاقد پنجره است و تنها یک مَنفذ و هواکش در قسمت سقف قرار دارد، ۸) اقتصاد معیشتی ساکنان روستاها، متکی به فعالیت‌های دامداری و کشاورزی است. زمین‌های کشاورزی عموماً در حاشیه رودخانه‌ها قرار دارد. محصولات عمده منطقه عموماً گندم، نخود، جو، سیب، آلوچه، گردو و انگور است. گندم به‌صورت خوشه‌ای در داخل سیلوهایی که در زبان محلی بیشتر بانام «قویو» شناخته شده است، نگهداری می‌شد. ۹) فضاهای دستکند عموماً مورداستفاده دامداران و کشاورزان قرار می‌گرفت؛ تعادل دما در درون این فضاها بستری مناسب برای نگهداری محصولات کشاورزی را فراهم می‌کرد و درعین‌حال تعبیه مکان‌های مناسب جهت نگهداری احشام کمک شایانی به تأمین امنیت محصولات و دام‌های روستاییان فراهم می‌کرد (جدول شماره ۱).

نام محوطه	پلان و نما و برش	تصاویر
روستای خَطَب	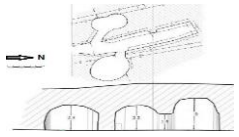	
ساختار دست‌ساز فضای دستکند، سوسوز خطب	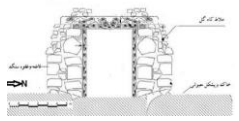	

ج ۱. برخی از روستاهای دستکند شاخص مراغه (مأخذ: نگارندگان ۱۳۹۸).

معماری دستکند با کاربری آیینی - مذهبی

این فضاهای دستکند از دیرباز موردتوجه، تقدس و احترام گروه‌های اجتماعی متدین و پایبند به آموزه‌های دینی بوده است. از این منظر می‌توان گفت شهرستان مراغه یکی از کانون‌های فوق‌العاده مهم، غنی و دیرپای معماری آیینی - مذهبی در تاریخ و فرهنگ ایران بوده است. در عصری که فضاهای دستکند آیینی در بسیاری از مناطق رونق آیینی و قوت قُدسی تأثیرگذار خود را از دست داده است، برخی از فضاهای دستکند آیینی - مذهبی در مراغه همچنان حضور فعّال و پررنگ دارد (ستارنژاد و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۵۳). معماری دستکند آیینی - مذهبی این منطقه را می‌توان از نظر ماهیت کاربردی به ٦ گونه مجزا تقسیم‌بندی نمود؛ درحالی‌که ممکن است برخی از کاربری‌ها به‌واسطهٔ تغییر باورها و سیاست‌های هر

Downloaded from jhre.ir at 9:46 +0330 on Tuesday September 22nd 2020

دوره تغییر نموده و ماهیت اولیه خود را از دست داده باشد. گونه‌های فوق عبارت‌اند از: ۱) مساجد صخره‌ای، ۲) خانقاه صخره‌ای، ۳) کلیسای صخره‌ای، ٤) نیایشگاه بودایی، ۵) نیایشگاه روباز صخره‌ای، ٦) فضاهای تدفینی در قالب گوردخمه، قبور صخره‌ای (نمودار شماره ۲).

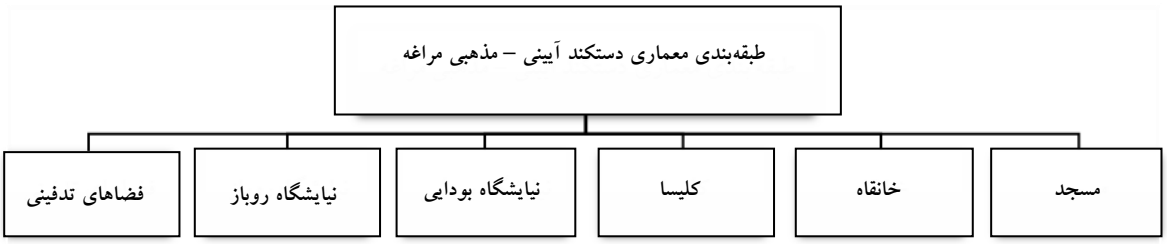

ن ۲. گونه‌شناسی معماری دستکند آیینی – مذهبی منطقهٔ مراغه (نگارندگان ۱۳۹۸).

با وجود شباهت‌های جزئی بین فضاهای صخره‌ای شهرستان مراغه، می‌توان گفت نیایشگاه‌های صخره‌ای آیینی – مذهبی این منطقه دارای برخی ویژگی‌های مشترک و تا حدی متمایز از دیگر گونه‌های صخره‌ای است؛ از آن جمله می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

۱. فضاهای نیایشگاهی عموماً در داخل بافت روستا و یا چسبیده به آن قرار دارند؛ مانند داش مَچید در داخل روستای صومعه آشان یا نیایشگاه امامزاده معصوم، کلیسای دستکند، نیایشگاه پیرهاشم در حاشیه روستاها و فاصله حدود ۵۰۰ متری از آن قرار دارند.

۲. عمدهٔ معماری صخره‌ای آیینی – مذهبی، فضاهای قُدسی است؛ که با اسامی همچون مسجد، امامزاده و اولیا شناخته می شود مانند نیایشگاه داش مَچید، کؤهولو مَچید، امامزاده معصوم مراغه‌ای.

۳. فضاهای آیینی – مذهبی منطقه دارای عناصر آیینی همچون محراب و سکوی نیایش است. محراب‌های صخره‌ای بسته به ماهیت کاربری فضا به سمت جنوب یا غرب ایجاد شده‌اند. محراب‌های مذکور عموماً کم‌ارتفاع بوده و از عمق و عرض کمتری برخورد است. در برخی از فضاها مانند نیایشگاه امامزاده معصوم، محراب مزین به کتیبه قرآنی است.

٤. فضاهای نیایشگاهی دارای طاقچه‌های دستکند بوده و معمولاً دارای عمق کم و جنبه تزیینی و آیینی داشته است.

۵. فضاهای آیینی فاقد پنجره و نورگیر است و روشنایی درون آن به‌وسیله مَنفذ یا پیه‌سوز تأمین می‌گردد.

٦. سطح دیواره و پوشش قسمت‌های خاص فضاهای نیایشگاهی از قبیل محراب، چله‌خانه، سکوی نیایش و سقف؛ آثاری از دودزدگی و سیاهی دیده می‌شود.

فضاهای دستکند تدفینی همانند فضاهای نیایشگاهی دارای برخی ویژگی‌های خاص هستند ازجمله قرارگیری در حاشیه روستاها و گاهاً کنار فضای نیایشگاهی است. این قبور از نظر ماهیت اشخاص متوفی با پیروان نیایشگاه‌ها ارتباط دارند. به‌طوری‌که در دوره اسلامی با شکل‌گیری اماکن مذهبی مانند خانقاه و اولیا، قبرستان های مرتبط با پیروان و مریدان این فضاها ایجاد شده است؛ مانند قبرستان تاریخی اوحدی مراغه‌ای، قبرستان شیخ‌بابا، قبرستان مُلامعزالدین مراغه ای و قبرستان امامزاده مَعصوم وَرجُوی که مجاور فضاهای خانقاهی و اماکن مقدس شکل گرفته اند. این قبور عموماً بعد از قرون میانی اسلامی ایجاد شده‌اند (ستارنژاد و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۵۷)؛ و دارای سنگ‌قبرهای مزین به نقوش و خطوط اسلامی هستند؛ همچنین فضاهای دستکند تدفینی پیش از اسلام بیشتر داخل قلعه‌ها و محوطه‌های پیرامون قلعه‌ها که در

Downloaded from jhre.ir at 9:46 +0330 on Tuesday September 22nd 2020

فاصله حدود ۱ کیلومتری از روستا شکل گرفته‌اند؛ مانند گوردخمه گؤیجه قلعه که در فراز یک قلعه تاریخی ایجاد شده است (Sattarmejad et al,2020) (جدول شماره ۲).

نام محوطه	قدمت	پلان و برش	تصاویر
کلیسای روستای طالب‌خان	ایلخانی	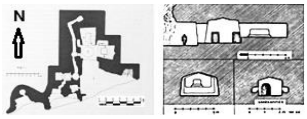	
نیایشگاه بودایی روستای وَرجوی	ایلخانی	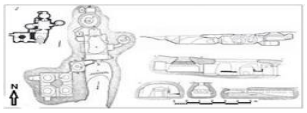	
مسجد دستکند روستای قِشلاق	ایلخانی	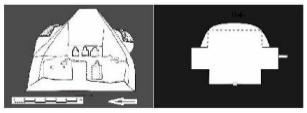	
گوردخمه روستای گویجه قلعه	هزاره اول ق.م.	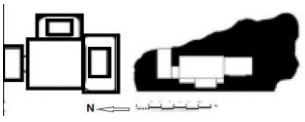	

ج ۲. تصویر برخی از فضاهای دستکند آیینی – مذهبی مراغه (مأخذ نگارندگان ۱۳۹۸).

معماری دستکند با کاربری استحفاظی

معماری دستکند استحفاظی در راستای حفظ جان و مال انسان در برابر عوامل مختلف انسانی و طبیعی شکل گرفته است. معماری دستکند استحفاظی در شهرستان مراغه عمدتاً در نواحی کوهستانی، مسیرهای ارتباطی و ایل‌راه‌ها توسط مردم منطقه ایجاد شده‌اند.

فضاهای دستکند استحفاظی در دو سطح افقی و عمودی گسترش یافته است. این آثار را بسته به نوع بستر طبیعی، به دودسته عمده تقسیم کرد: الف) فضاهای دستکند شکل گرفته در دل بستر طبیعی پیوسته – خطی و در ارتفاعات گوناگون ایجاد شده‌اند، از این نمونه در منطقه مراغه، فضاهای دستکند «قیرخ‌کؤهول» روستای کهجوق را می‌توان نام برد. در این مجموعه مسیرهای افقی در مقایسه با مسیرهای عمودی، بیشترین سطح را به خود اختصاص می‌دهد. واحدهای شکل‌گرفته معمولاً در یک یا دو طبقه بوده است و مجموعه به‌صورت خطی دیده می‌شود. ب) فضاهای دستکند ایجاد شده در توده‌های طبیعی جدا از هم؛ که این فضاها عموماً در روستاهای واقع در حاشیه رودخانهٔ صوفی‌چای بیشتر قابل‌مشاهده است. این فضاهای دستکند در نقاطی از صخره‌ها تراشیده شده‌اند که از نظر پدافند غیرعامل بسیار کارآمد هستند؛ بنابراین مقولهٔ امنیت اولین و مهم‌ترین عامل مداخله‌گر در شکل‌گیری معماری روستای دامنهٔ کوهستان سهند است (پورمحمدی و نصرالله‌زاده، ۱۳۹۳: ۹۳).

فضاهای دستکند استحفاظی نواحی روستایی مراغه از نظر ماهیت کارکردی نیز به دو گونه فضاهای دستکند مخفی‌گاهی و فضاهای دستکند جان‌پناهگاهی – امنیتی قابل دسته‌بندی است.

فضاهای دستکند مخفی‌گاهی: گونه نخست عمدتاً در نقاطی از کوه و دره‌ها تراشیده شده‌اند که از موقعیت دست‌رسی آسانی برخوردار نبوده است؛ از طرفی ابعاد کوچک دهانه‌های ورودی امکان شناسایی آن‌ها را به حداقل رسانده و تنها توسط مردم محل قابل دست‌رسی

Downloaded from jhre.ir at 9:46 +0330 on Tuesday September 22nd 2020

و شناسایی هستند. از ویژگی‌های این فضاها می‌توان به عدم تعبیه پنجره و نورگیر اشاره کرد. نمونه‌های از این‌گونه فضاهای دستکند در روستای ساری‌قیه، کهجوق، مغانجیق، آشان به صومعه و یای شهر شناسایی شده است.

فضاهای دستکند جان‌پناهگاهی: گونهٔ دوم؛ فضاهای دستکند است که به‌منظور حفاظت از احشام عشایر و روستاییان منطقه در مسیر ایل‌راه‌ها ایجاد شده‌اند. این فضاهای دستکند از نظر دست‌رسی نسبت به فضاهای گون نخست راحت‌تر بوده و از ویژگی‌های همچون ۱) داشتن مسیر ارتباطی مناسب، ۲) درگاه‌های ورودی نسبتاً بزرگ، ۳) دارای منفذ و نورگیر، ٤) مهم‌تر از همه پهنای بیشتر این فضاهاست. نمونه‌ای از این‌گونه فضاهای استحفاظی در مسیر ارتباطی ایل‌راه روستاهای حاشیه رودخانه صوفی‌چای به دامنه کوهستان سهند در نزدیک روستای اوزبک، گؤیجه قلعه و قیزلار قلعه‌سی باقی‌مانده است. فضاهای دستکند اوزبک عبارتند از دو اثر دستکند صخره‌ای که به‌منظور اقامت موقت عشایر کوچ‌رو به دامنه‌های کوهستان سهند در فصول ییلاق و قِشلاق ایجاد شده است (جدول شماره ۳).

نام محوطه	پلان	تصاویر
دستکند قیرخ کؤهول روستای کهجوق	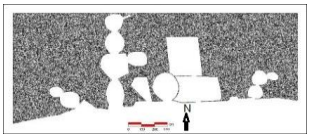	
دستکند روستای ساری قَیه	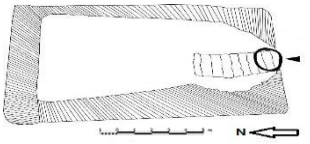	

ج ۳. برخی از فضاهای دستکند جان‌پناهگاهی – استحفاظی (نگارندگان ۱۳۹۸).

معماری دستکند با کاربری عام‌المنفعه

در معماری دستکند همانند معماری دست‌ساز با وجود اینکه مالکیت خصوصی مطرح می‌باشد در برخی از نقاط فضاهای دستکند ایجاد شده که ماهیت کاربری آن‌ها برای عموم مردم منطقه بوده است. در برخی از نقاط روستاهای منطقهٔ مراغه بناهای دستکند توسط افراد خیر یا ارباب روستا ایجاد شده‌اند. این فضاهای دستکند از نظر ماهیت کاربردی دارای گونه‌های از قبیل آب‌انبار، آب‌راه، کبوترخانه، آغل و قنات است. بیشتر فضاهای عام‌المنفعه دستکند شناسایی شده در روستاهای مراغه در دوران اسلامی شکل گرفته‌اند؛ بااین‌حال آب‌انبار روستای گؤیجه‌قلعه مربوط به هزاره اول ق.م. (Sattarnejad et al,2020) است. در ادامه به تشریح این فضاهای دستکند پرداخته می‌شود (جدول شمارهٔ ٤).

گاهنگاری نسبی فضاهای دستکند در مراغه:

بررسی آثار دستکند، پی بردن به زمان ایجاد و دوره‌های زمانی استفاده از آن‌ها اهمیت قابل‌ملاحظه‌ای برخوردار است. تعیین زمان اولیه ایجاد مجموعه‌ها جز در مواردی که کتیبه یا نوشته همراه داشته باشد، عملاً مقدور نیست؛ اما می‌توان دوره‌های زمانی استفاده از این آثار را با استفاده از شیوه‌های مختلف تشخیص داد (محمدی‌فر و همتی‌ازندریانی، ۱۳۹۵: ۱۰۹)، ازجمله کاوش‌های

Downloaded from jhre.ir at 9:46 +0330 on Tuesday September 22nd 2020

باستان‌شناختی، سبک معماری، تزیینات، اسباب و وسایل زندگی، شیوه تراش، مبلمان دستکند به‌جای مانده و تاریخ‌گذاری به شیوه انجام آزمایش بر مواد و مصالح برجای‌مانده در محل به‌طور تقریبی به دوره‌های زمانی آن پی‌برد. باتوجه به نبود لایه‌های فرهنگی در داخل اکثر فضاهای دستکند مراغه، امکان کاوش باستان‌شناختی در بیشتر آن‌ها مقدور نیست؛ بنابراین بهترین روش جهت گاهنگاری این فضاها، مقایسه و تطبیق عناصر معماری موجود در فضاهای دستکند یا به‌طورکلی براساس سبک‌شناسی با نمونه‌های مشابه تاریخ‌گذاری شده است؛ همچنین سفال‌های موجود در داخل فضاهای دستکند نیز دوره‌های شکل‌گیری و استفاده آن‌ها را مشخص کند. با در نظر گرفتن موارد بالا می‌توان گفت: به‌طورکلی زمان شکل‌گیری فضاهای دستکند در مراغه مربوط به دو دوره پیش و پس از اسلام مربوط است.

نام محوطه	تصاویر	نام محوطه	تصاویر
آب‌انبار ساری قیه	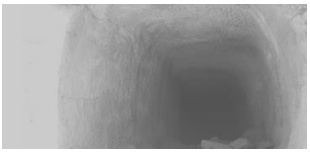	کبوترخانه تازه کند قشلاق	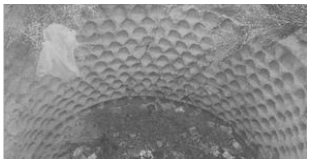
آب‌راه صومعه سفلی		آغل چاوان	

ج ٤. برخی از فضاهای دستکند عام‌المنفه مراغه (مأخذ: نگارندگان ۱۳۹۸).

فضاهای دستکند پیش از اسلام: این فضاهای دستکند عموماً در پیرامون محوطه‌های مربوط به دوره پیش از اسلام قرار گرفته‌اند، مانند فضاهای دستکند گویجه قلعه که در داخل یک قلعه تاریخی مربوط به هزاره اول ق.م. ایجاد شده است (Kleiss,1973؛ Sattarnejad et al, 2020).

فضاهای دستکند دوره اسلامی در مراغه: بخش عمده‌ای فضاهای دستکند در شهرستان مراغه مربوط به دوره اسلامی است. گاهنگاری این فضاها عموماً براساس ویژگی‌ها و عناصر خاص از قبیل؛ الف) کتیبه قرآنی موجود در مجموعه دستکند امامزاده معصوم که آیاتی از سوره مبارکه فتح را دارد، ب) سنگ‌قبرهای کتیبه‌دار موجود در پیرامون محوطه که ارتباط تنگاتگی با مجموعه دستکند پیرامون خود دارند ازجمله سنگ‌قبرهای کتیبه‌دار مجموعه دستکند «یئدی قویو» در روستای کرمجوان، امامزاده معصوم، چلان سفلی ج) گاهنگاری براساس کاوش‌های باستان‌شناختی انجام‌شده در محوطه پیرامون فضاهای دستکند؛ مانند تپه رصدخانه که براساس منابع مکتوب تاریخی و شواهد باستان‌شناختی مربوط به دوره ایلخانی است. د) عناصر معماری و تزیینی از قبیل محراب در مجموعه کؤهولو مَچید، داش مَچید، پیرهاشم که نشان می‌دهد این فضاها متعلق به دوره اسلامی است. ه) اتکاء به شواهد باستان‌شناختی به‌خصوص داده‌های سفالی پیرامون محوطه؛ مانند سفال‌های سده‌های میانی اسلامی در محوطه دستکند امامزاده معصوم، یئدی قویو، زینال تپه‌سی خراجو و غیره اشاره کرد. م) توجه به شواهد معماری به‌خصوص پوشش سقف فضاها می‌توان به

گاهنگاری نسبی این آثار دست یافت.

نتیجه

به‌طورکلی آنچه در متن مقاله بدان پرداخته شده است، نتایج مطالعات معماری دستکند واقع در مناطق روستای شهرستان مراغه می‌باشد. قرارگیری شهرستان مراغه در دامنه‌های جنوبی کوهستان سهند درواقع بستر مناسب برای پدید آمدن معماری دستکند با گونه‌های متنوع در این منطقه بوده است. هر یک از فضاهای صَخره‌ای، با توجه به نوع کاربری درنتیجه ماهیت کارکردی آن؛ اجزا، حجم و تناسبات خاص خود را دارد؛ بنابراین ویژگی‌های طبیعی زمین، پدیده‌های وابسته به آن و با در نظر داشتن نیازهای انسان و شرایط سیاسی، فرهنگی، مذهبی و اقتصادی منطقه مراغه باعث به‌وجود آمدن ٤ گونه معماری صخره‌ای با کابری‌های متفاوت گردیده است. براین‌اساس تمامی این آثار در منطقه موردمطالعه، از منظر گونه‌شناختی در این چهار دسته کلی یعنی: سکونتگاهی، آیینی – مذهبی، استحفاظی و عام‌المنفعه جای می‌گیرند؛ همچنین بستر قرارگیری، طرح ایجاد و نحوه پیشروی فضاهای دستکند (ریخت‌شناسی) در بستر صخره‌ها مشخص‌کننده سه قالب سطحی، زیرسطحی و ترکیبی (دَستکند – دَست‌ساز) قابل دسته‌بندی هستند. معماری دستکند مناطق روستایی مراغه درنهایت به عللی همچون تغییر سبک زندگی، تغییر باورها و اعتقادات، بروز امنیت و فرسایش بسیاری از فضاهای صخره‌ای، دچار ویرانی و عدم استفاده یا سکونت فصلی به همراه تغییر کاربری تبدیل گشته‌اند. نگارندگان در این پژوهش برای نخستین‌بار کوشیدند ضمن بررسی و مطالعه معماری دستکند که در کنار معماری معمول در دامنه‌های جنوبی کوه سهند رواج داشته است، گونه‌بندی و طبقه‌بندی تحلیلی نیز از این آثار ارائه دهند که سرانجام این مطالعات؛ باعث بازتعریف و شناخت بخشی از معماری بومی – تاریخی شهرستان مراغه شده است.

تشکر و قدردانی

از جناب آقای توحید همتی و حسین ناصری جهت شناسایی برخی از فضاهای دستکند سپاسگزاری و قدردانی می‌شود.

فهرست منابع

– اشرفی، مهناز. (۱۳۹۰)، پژوهشی در گونه‌شناسی معماری دستکند، نامه معماری و شهرسازی، شماره ۷، صص ۲۵-٤۷.

– آزاد، میترا؛ سلطانی محمدی، مهدی؛ بلوری بناب، محمد. (۱۳۹۷)، گونه‌شناسی و تحلیل معماری دستکند در نایین، مسکن و محیط روستا، شماره ۱٦۱، صص ۱٦۱-۹۳.

– باصفا، حسن؛ داوری، محمدصادق؛ رضایی، محمدحسین. (۱۳۹٦)، بررسی و تحلیل کاربری فضاهای دستکند حاشیه آبگرم ورتون استان اصفهان، مجله باغ نظر، سال ۱٤، شماره ۵۲، صص ٤۸ – ۳۷.

– پورمحمدی، محمدرضا؛ نصرالله‌زاده، ذکیه. (۱۳۹۳)، بررسی عوامل مداخله‌گر در شکل‌گیری معماری صخرای در نواحی روستایی کندوان استان آذربایجان‌شرقی، جغرافیای و برنامه‌ریزی، شماره ٤۹، صص ۱۰۰-۸۱.

– پیرمحمدی علیشا، فرهاد. (۱۳۹۰)، پترولوژی و پتروزنر سنگ‌های آتشفشانی شرق و جنوب‌شرق سهند با نگرشی ویژه بر سنگ‌های آذرآواری، پایان‌نامه دکتری، دانشگاه تبریز.

– خاماچی، بهروز. (۱۳٦۸)، طواف سهند، انتشارات ذوقی، تبریز.

– خاماچی، بهروز. (۱۳۷۰)، فرهنگ جغرافیایی آذربایجان‌شرقی، انتشارات سروش، تهران.

– رازانی، مهدی؛ امامی؛ سید محمد امین؛ باغبان، علیرضا. (۱۳۹۵)، طبقه‌بندی و تحلیل کاربرد معماری صخره‌ای در دامنهٔ کوه آتش‌فشانی سهند در شمال‌غرب ایران، پژوهش‌های ایرانشناسی، سال ٦، شماره ۲، صص ٤۱-٦۰.

– زارع شاهمرسی، پرویز. (۱۳۸۷)، فرهنگ لغت ترکی فارسی، اختر، تبریز.

– ستارنژاد، سعید؛ شهبازی شیران، حبیب؛ معروفی اقدم،

Downloaded from jhre.ir at 9:46 +0330 on Tuesday September 22nd 2020

Downloaded from jhre.ir at 9:46 +0330 on Tuesday September 22nd 2020

اسماعیل. (۱۳۹۷)، بررسی و تحلیل ماهیت کاربردی معماری صخره‌ای تپه رصدخانه مراغه، پژوهش‌های ایرانشناسی، دوره ۸، شماره ۱، صص ۹۲ – ۷۵.

– ستارنژاد، سعید؛ عزیزی، شیما؛ همتی‌آرقون، توحید. (۱۳۹۶)، پژوهشی در کبوترخانه صخره‌کند روستای تازه‌کند قشلاق شهرستان مراغه، پژوهش در هنر و علوم انسانی، صص ۱۲۷.

– ستارنژاد، سعید؛ عمرانی، بهروز، ناصری صومعه، حسین، حسینی‌نیا، مهدی. (۱۳۹۹)، مطالعه و طبقه‌بندی معماری صخره‌ای آیینی – مذهبی شهرستان مراغه، مطالعات باستان‌شناسی پارسه، شماره ۱۱، سال ٤، صص ۱۶۷–۱۵۳.

– ستارنژاد، سعید؛ معروفی‌اقدم، اسماعیل؛ حسنلو، مهدی. (۱۳۹۸)، نیایشگاه صخره‌ای روستای قشلاق مراغه معبدی بودایی – مسیحی یا مسجدی اسلامی، مطالعات پارسه، شماره ۷، سال ۳، صص ۱۹۱–۱۷۷.

– سرور، هوشنگ؛ نعمتی، محمدرضا. (۱۳۹۶)، جغرافیای مراغه، انتشارات عمیدی، تبریز.

– شکاری‌نیری، جواد. (۱۳۸۵)، امامزاده معصوم مراغه معبد مهرپرستی ایران و نشان‌ها در معابد اروپایی، مطالعات ایرانی، سال ۵، شماره ۱۰، صص ۱۲۵ – ۱۰۹.

– کامبخش‌فرد، سیف‌الله. (۱۳۷۳)، بررسی‌های باستان‌شناسی (۱۳٤٦)، حرفی دیگر درباره ساختمان چند خانقاه و مسجد، مجله میراث فرهنگی، شماره ۱۲، صص ۱٤۰–۱۶۳.

– گرجی مهلبانی، یوسف؛ سنائی، المیرا. (۱۳۸۸)، معماری همساز با اقلیم روستای کندوان، مسکن و محیط روستا، دوره ۲۹، شماره ۱۲۹، صص ۱۹–۲.

– محمدی‌فر، یعقوب و اسماعیل همتی ازندریانی. (۱۳۹۵)، مطالعه و بررسی معماری دستکند ایران، مسکن و محیط روستا، شماره ۱۵٦، ص ۹۷ –۱۱۰.

– مروارید، یونس. (۱۳۷۲)، افرازه رود، اوحدی، تهران.

– منگلی، محمد؛ ابوئی، رضا؛ مهدی‌زاده سراج، فاطمه. (۱۳۹٦)، بازشناسی ویژگی‌های منحصربه‌فرد ساخت سکونتگاه‌های روستایی دستکند ایران، مطالعات برنامه‌ریزی سکونتگاه‌های انسانی، دورهٔ ۱۲، شماره ٤، صص ۸۰۲–۷۸۵.

- Ball, W. (1979). The Imamzadeh Masum at Vardjovi: A Rock-Cut Il-khanid Complex near Maragheh. *Archäologische Mitteilungen aus Iran Berlin, 12*, 329-340.

- Emge, A. (1992). Emge, A., 1992. Old Order in New Space: Change in the Troglodytes Life in Cappadocia. *Traditional dwellings and settlements working paper series*, *37*, pp.1-13.

- Kleiss, W. (1969). Beridt uberzwei er Kundun gsfahrten in nordwest-Iran. *AMI*, *2*, 7-119.

- Kleiss, W. (1973),"Planaufnahman Urartaischer Burgen In Iranisch Azarbaidjan Im Jahre 1972", Archäologische Mitteilungen Aus Iran, Neue Folge6, Pp 7-80.

- Sattarnejad, S Parvin, S Mastalizadeh M (2020), *Stylistics study of Gowijeh Qaleh's rock-cut tomb; Maragheh*, Anastasis. Research in Medieval Culture and Art Vol. VII, No. 1.

Vardjavand, P. (1975). The Imāmzāde Ma'sum Varjuvī near Marāgha. *East and West*, *25*(3/4), 435-438.